

על ריחות ורוחות

במאמר זה נדון בסוגיית האגדה שבדף כה ע"א-ע"ב. הסוגיה פותחת בהלכה חומרית וריאלית, בדין הרחקה מן העיר מסיבות של אקולוגיה ואיכות הסביבה, ומגיעה לדיון בשאלות רוחניות ומיסטיות. ההשקה בין שני התחומים מסקרנת במיוחד, ומאפשרת התבוננות בזיקות שבין הלכה ואגדה, ריאליה ומיסטיקה, טבע ורוח. הצגת הנושאים הכלליים תיעשה דרך הילוך בסוגיה עצמה. עיקרי הדברים יסוכמו בפסקאות החותמות את המאמר.

א. הנוי והתפארת

מרחיקין את האילן מן העיר עשרים וחמש אמה, ובחרוב ובשקמה חמשים אמה. אבא שאול אומר: כל אילן סרק חמשים אמה. ואם העיר קדמה, קוצץ ואינו נותן דמים; ואם אילן קדם קוצץ ונותן דמים; ספק זה קדם וספק זה קדם, קוצץ ואינו נותן דמים.¹

משנה זו היא חלק מן הפרק השני של מסכת בבא בתרא העוסק בהלכות שכנים, והיא נעוצה בחטיבה ה'אקולוגית' של המשניות, הדנה בחובת ההרחקה של מפגעים שונים ממקום מגורים. כאן מדובר בעצים כמפגע, אך אין הסבר במשנה מה הבעיה בקיומם של עצים בקרבת העיר. ההסבר מופיע בתלמודים.

בירושלמי:

משם שעומד ומאפיל או משם שניאו רע?² מה מפקה מביניהון? היה עומד בתוך שלו. אין תימר משם (אם תאמר משום) שעומד ומאפיל בתוך שלו מותר, ואין תימר משם שניאו רע אפילו בתוך שלו אסור.³

הירושלמי מצביע על שני טעמים אפשריים, אלא שפירושו טעונים ביאור בעצמם, מה הבעיה ב"מאפיל" ומה פירוש "ניאו רע"? נראה ש"מאפיל" הוא טעם אסתטי בלבד, ואילו ב"ניאו רע" יש ממד של היקף, ולכן הנפקא-מינה היא שרק ב"ניאו רע" חייב להרחיק גם מתוך שלו. בבבלי ניתן רק טעם אחד, ואף על פי שהוא דומה בלשונו לטעם השני שבירושלמי, הוא נוגע רק בהיבט האסתטי:

---

¹ משנה בבא בתרא, ב, ז.
² בכת"י אסקוריאל, ועל פי הצעת ר"ש ליברמן: שינויו רע. ועיינו ב'ביאור הארוך' לר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, בבא בתרא, בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניו-יורק תשמ"ח, עמ' 182, לשורה 52-53.
³ ירושלמי בבא בתרא פ"ב ה"ז.

מאי טעמא? אמר עולא: משום נויי העיר.⁴

הנימוק המובא בגמרא קצר מדי. לא ברור מדוע יש להחשיב את הרחקת העצים כ'נויי העיר'. אולם די בעצם השימוש במונח 'נוי' כדי לרמז שמדובר בשאלה של אסתטיקה, וכפירוש רש"י: "לפי שנוי לעיר כשיש מרחב פנוי לפניו".⁵ בכך יוצא דין האילנות מכלל ההלכות האחרות שבמשניות הפרק, המחייבות הרחקה משיקולים של מפגעים, כגון: לחות, רעש ועשן. העובדה שגם אסתטיקה מהווה שיקול בתכנון העיר, מהווה חידוש בהלכה שבמשנה, ויש לה השלכות משמעותיות על ההלכה בעידן המודרני, הנדרשת להגיב לתפיסות אדריכליות וחברתיות המייחסות חשיבות רבה לאסתטיקה בעיצוב ובנייה, גם כאשר יש בכך טרדה ועלות כספית משמעותית.⁶

בהמשך הסוגיה כתב רש"י:

ונמצא האילן עומד והעיר מגונה, ואין זו תפארת ארץ ישראל.⁷

מדברי רש"י ברור שמדובר בשיקול אסתטי. ההוספה של "תפארת ארץ ישראל" מעצימה את ההיבט של הנוי שבדבר. אילו היה מדובר במפגע שהוא מטרד המפריע לאיכות החיים של הדיירים, אזי אין מקום להבדיל בין ארץ ישראל לחוץ לארץ. הרמב"ן, בעקבות דברי רש"י, פוסק שהלכה זו נאמרה דווקא בארץ ישראל:

אני אומר שכך פירושה: דמעיקרא קא סלקא דעתך משום היזק הוא ואפילו בחוצה לארץ, וכיון שאמר עולא דמשום נויי העיר הוא, פשיטא ליה שאין תקנה זו אלא בארץ ישראל, אבל בחוצה לארץ אין מן הדין שיעכב ולא תקנו בה כלום. הלואי שתינוול בפני יושביה... וכן כתב רש"י ז"ל הטעם שאין זו תפארת ארץ ישראל, שמע מינה לא אמרו דבר זה אלא בארץ ישראל.⁸

חידושו של הרמב"ן כפול. לדעתו, ההלכה של אילן היא הלכה של יופי בלבד, ואין בה ממד של נזק כלל. ומשכך, הלכה זו נוהגת רק בארץ ישראל, כי רק בארץ ישראל יש חובה הלכתית לדאוג ליופי! לא נראה שכוונת הרמב"ן היא, שלא אכפת ליהודים שחוץ לארץ תהיה מגונה או מטופחת מצד עצם היותה חוץ לארץ, אלא, יש עניין "שתינוול בפני יושביה" היהודים, כדי שיעלו לארץ ישראל. על בסיס פירוש זה קבע בעל נימוקי יוסף בפירושו על הרי"ף לסוגייתנו, שמשנה זו היא 'הלכתא למשיחא' כי היא נוהגת רק בארץ ישראל! החת"ם סופר תהה מה עניינה של הלכה זו בזמן הגלות:

אמר עולא משום נוי. עי' רמב"ן שכתבתי לעיל דחוץ לארץ תינוול ותינוול. פירוש: והלואי יעזבו יושביה ויתישבו בארץ ישראל. אמנם איכא מאן דאמר שלהי כתובות דאסור לצאת מבבל, ומשום מקום שקובעים ישיבות בחוץ לארץ אסור לעלות משם לארץ ישראל, וכן פסק רמב"ם בהלכות מלכים. ויש לומר שמעתין לעולא, דסבירא ליה מצוה לעלות לארץ ישראל, והוא עצמו עלה.

⁴ בבא בתרא כד ע"ב.

⁵ בפירושו למשנה בדף כד ע"ב, ד"ה מרחיקין.

⁶ להרחבה בנושאים אלו, ראו עבודת הדוקטור של הרב ד"ר שלמה גליקסברג: איכות הסביבה (אקולוגיה) במשפט

העברי: הרחקת מטרדים, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה, וכן מאמרו: 'The tree as a nuisance, the evolvement of a Halacha', *Mo'ed* 18 (2008), pp. 1-11.

⁷ רש"י, בבא בתרא כד ע"ב, ד"ה לא חמימא ולא קירא.

⁸ חידושי הרמב"ן, בבא בתרא כד ע"ב, ד"ה ותיפוק ליה.

ולבסוף כשמת בחוץ לארץ הספידו עליו: 'אנת עולא על אדמה טמאה תמות'. עיין שם בכתובות.⁹

לדברי החת"ם סופר, הגישה הגורסת שרצוי שחוץ לארץ תינוול, היא כדעת האומרים שיש מצוה בפועל לעלות לארץ ישראל. אולם, מי שסובר שאין מצוה לעלות – כגון רב יהודה, שאסר לעלות לארץ מטעם ש"בבלה יובאו ושמה יהיו" (ירמיהו כז, כב)¹⁰ – לדעתו אין עניין בניווול חוץ לארץ, ולפיכך ייתכן שהחובה לדאוג לנוי הסביבתי קיימת גם במקום מושבם של יהודים בגולה.

נראה, שבדברי הרמב"ן, הנימוקי יוסף והחת"ם סופר, ניתן למצוא טעם לכך שהרגישות האסתטית של יהודים במקומות מסוימים בגלות היתה פגומה, ובמיוחד לחוסר החשיבות שייחסו לטיפוח הנוי בסביבה החיצונית, שהיתה סביבה 'נכרית'. התהליך של העלייה לארץ ותחיית היישוב בה, זימן גם שינוי בדפוסי ההתייחסות ל'איכות הסביבה' ולאסתטיקה, נושא שהרב קוק טרח הרבה להדגישו ולהחיותו.¹¹ נמצאנו אומרים, שיש במשנה ובפירושה בגמרא ובראשונים, מעבר מתפיסה מוחשית של מניעת נזק ממשי, לתפיסה מופשטת יותר של ערכים אסתטיים בעיצוב פני העיר. המעבר הזה קשור גם לשינוי טריטוריאלי-גיאוגרפי: השיבה לארץ ישראל היא שיוצרת מחויבות יתר כלפי הנוי של הסביבה. ה'פרק' האסתטי הזה, מהווה מבוא למשנה הבאה ולדיון בעקבותיה, על הריחות והרוחות, איכות הסביבה ונפש האדם.

ב. מטרדי ריח וכיווני הרוח

מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמשים אמה. אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר. רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה חוץ ממערבה, ומרחיק חמשים אמה.¹² משנה זו עוסקת במפגעים שיש בהם מטרד ממשי – ריח רע, שבא מן הנבלות ומן הקברות, וכן מן הבורסקי, בית מלאכה לעיבוד עורות. לא רק המפעל, אלא גם האיש העוסק במלאכת הבורסקי, הבורסי, נחשב לסמל של ריח רע בעולמם של חכמים.¹³ מובן, ששלוש הדוגמאות האלה אינן כלל המקרים, אלא הן דגמים סמליים של מטרדי ריח שחייבים להרחיק מן העיר. התנאים מסכימים שהמקום שעדיף למקם בו את מטרדי הריח הוא במזרח, ושהמקום הגרוע הוא המערב, ונחלקו האם הצפון והדרום לגיטימיים כמו המזרח (רבי עקיבא) או פסולים כמו המערב (חכמים).

הדיון בין חכמים לרבי עקיבא הוא דיון ריאלי, ביחס למשטר הרוחות בארץ ישראל. בדרך כלל, הרוח בארץ היא רוח מערבית, מכיוון הים, ולכן ההנחה היא שמיקום מטרדי הריח במערב הוא בעייתי במיוחד, כיון שהרוח תוליך את הריח לעבר העיר. הכיוון הנגדי, המזרחי, הוא העדיף מכולם, כי בדרך כלל הרוח אינה מנשבת משם, וכאשר היא מנשבת, היא חלשה יותר מן הרוחות המערביות.¹⁴ יתר על כן, על ידי מיקום מטרדי הריח בצד המזרחי של העיר, הרוח

⁹ חת"ם סופר (על הש"ס), בבא בתרא כד ע"ב.

¹⁰ ראו: כתובות קיא ע"א.

¹¹ הפניה למקורות.

¹² משנה בבא בתרא, ב, ט; בבלי, כה ע"א. מכאן ואילך, ציטוט סתמי, וכן ההפניות לרש"י, הם מסוגיה זו (כה ע"א-ע"ב).

¹³ עד כדי כך שפטרוהו חכמים מלהשתתף בעליה לרגל (!), כדי שלא יגרום אי-נעימות לשאר העולים (חגיגה ד ע"א), וכן חיבוהו לתת גט לאשתו אם אינה מוכנה לחיות עמו, אף אם ידעה מראש שהוא בורסי (משנה כתובות, ז, ז). וראו עוד: קידושין פב ע"ב; בבא בתרא כא ע"ב; ירושלמי שבת פ"א ה"ב.

¹⁴ עיינו: פנחס אלפרט, מטאורולוגיה בראי היהדות, ירושלים תש"ע, עמ' 73-74. מדברי רש"י (כה ע"א, ד"ה אלא למזרח העיר) משמע שיתרונה של רוח מזרחית בכך שמנשבת בנחת ואינה מביאה את הריח לעיר, ואילו הרמב"ם

המערבית, המצויה יותר, תרחיק את הריח מן העיר. נראה, שהלכה זו של המשנה מחייבת דווקא בארץ ישראל שבה משטר הרוחות הוא כמתואר, אולם בארצות אחרות, אין לדין המשנה משמעות כלשונו, כי אם כעיקרון מנחה. דהיינו, הכלל הוא שיש למקם את מטרדי הריח בצד העיר שממנו נושבות פחות רוחות.¹⁵

הגמרא פותחת את הדיון במשנה בדיוק בדברי רבי עקיבא, האם כוונתו שההבדל בין מערב לשאר הרוחות הוא שרק למערב צריך הרחקת חמשים אמה, או שלכל הרוחות צריך חמשים אמה, ואילו למערב אפילו חמשים אמה לא יועילו ואין להציב ממערב לעיר שום מטרד ריח.

איבעיא להו: רבי עקיבא היכי קאמר? 'לכל רוח הוא עושה' וסומך, 'חוץ ממערבה' דמרחיק נ' אמה ועושה; או דלמא: 'לכל רוח הוא עושה' ומרחיק חמשים אמה, 'חוץ ממערבה' דאינו עושה כלל? תא שמע, דתניא:¹⁶ רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה ומרחיק חמשים אמה, חוץ ממערבה דאינו עושה כל עיקר מפני שהיא תדירא.

תשובת הגמרא מסתמכת על ציטוט ברייתא המצויה לפנינו בתוספתא, ובה מפורש הסתום במשנה. בברייתא נוסף גם טעם שאינו במשנה: 'מפני שהיא תדירה'. כלומר, הרוחות שכחות מן המערב. בירושלמי הוסיפו גם הוראה אחרת של זהירות ברוח המערבית:

רבי מנא הוה מהלך עם מוכי שחין. אמר ליה אבוי:¹⁷ לא תהלוך ממדינחיה אלא ממערביה. (אמר לו אבוי: אל תלך ממזרחו אלא ממערבו)¹⁸

משתמע מכאן שלחכמים היתה מודעות לחשש ההידבקות במחלת השחין והעברת החולי על ידי הרוח, כך שההולך עם החולה המדבק, יעדיף ללכת מצדו המערבי, כדי שהרוח תהיה ממנו אל החולה, ולא להיפך.

עד כאן מתנהל בסוגיה שיח שכל כולו ענייניות ריאלית. הריח הוא מפגע ומטרד מוחשי, והרוח שייכת לממד המטאורולוגי. בשלב הבא משתלב בסוגיה רבא, והוא מעביר את הדיון למישור אחר לגמרי.

ג. מרוחות לרוחניות

אמר ליה רבא לרב נחמן מאי 'תדירא'? אילימא תדירא ברוחות, והא אמר רב חנן בר אבא אמר רב:¹⁹ ד' רוחות מנשבות בכל יום ורוח צפונית עם כולן, שאילמלא

הסביר (משנה תורה, הלכות שכנים י, ד) שרוח מזרחית חמה ממעטת את ריח עיבוד העורות. שתי העובדות נכונות ביחס לטיבה של הרוח המזרחית.

¹⁵ הרמב"ם (שם) והשולחן ערוך (חושן משפט קנה, כג) הביאו את דין המשנה כלשונו, והסבירו שעושים בורסקי למזרח העיר כי 'רוח מזרחית חמה וממעטת היוק ריח עיבוד העורות'. עיינו לקמן בסוגיית הגמרא. ועיינו בהגהות מיימוניות שם, אות ב, שהסביר בשם ר"י כדברינו, שהרוח המערבית מרחיקה את הריח הרע מן העיר לכיוון מזרח. אפשר שיש בדבריו מחלוקת מעשית על הרמב"ם, אף שלא כתב כך בפירושו.

¹⁶ תוספתא, בבא בתרא א, ח (בשנינויים קלים).

¹⁷ בנוסח כת"י ליידין, ובדפוס בעקבותיו, כתוב: אביי. רבי מנא הוא אמורא ארצישראלי בדור החמישי, ואביי הוא אמורא בבלי בדור הרביעי, שלא ידוע על היותו בארץ ישראל. על כן יש להעדיף את נוסח כת"י אסקוריאל (מהדורת רוזנטל, ירושלים תשמ"ד), הגורס 'אבוי', דהיינו 'אבוי', הוא רבי יונה, אבוי של רבי מנא. הנוסח מסתבר גם משום שתוכן הדברים מתאים להיות עצת אב לבנו. עיינו בהערות ר"ש ליברמן שם (לעיל, הערה 2), עמ' 183, לשרה 59.

¹⁸ ירושלמי בבא בתרא פ"ב ה"ט.

¹⁹ מאמר זה מובא גם בגיטין לא ע"ב, בסוגיה העוסקת אף היא בנושא הרוחות, בסגנון ובמיקוד שונים.

כן אין העולם מתקיים אפילו שעה אחת, ורוח דרומית קשה מכולן,²⁰ ואילמלא בן נץ שמעמידה מחרכת את העולם, שנאמר: 'המבינתך יאבר נץ יפרוש כנפיו לתימן' (איוב לט, כו).²¹ אלא מאי 'תדירא'? תדירא בשכינה. דאמר רבי יהושע בן לוי: בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעו מקום תפלה, דכתיב: 'וצבא השמים לך משתחויים'²² (נחמיה ט, ו).²³

רבא אינו מקבל את המשנה כפשוטה ודוחה את הפירוש המטאורולוגי מכול וכול. הוא מפרש שיש להימנע מלהשכין מפגעי ריח בצד מערב, מפני ששם מצויה השכינה ואין הדבר ראוי. אפשר להציע שני פירושים למהלך של רבא, והם משלימים זה את זה. ראשית, כאמור לעיל, ההלכה של המשנה תקפה רק בארץ ישראל או במקומות שבהם משטר הרוחות דומה לזה שבארץ ישראל. ייתכן שניסיונם המעשי של יהודי בבל לא איפשר להם לפרש את המשנה של הרוחות כמובנה הפשוט.²⁴ אפשרות אחרת קשורה לדרכו הלמדנית של רבא, הנוטה לכיוון של הכללה והפשטה רעיונית, במקומות רבים שבהם התנאים והאמוראים שקדמוהו התמקדו יותר בממדים ריאליים ופרטניים.²⁵ המהלך של רבא הוא כפול: ראשית, הוא דוחה את האפשרות לפרש את הרוח המערבית כפשוטה, כיון שהוא מצטט את המימרא של רב, שלפיה כל הרוחות מנשבות בכל יום; שנית, הוא נסמך על דעת רבי יהושע בן לוי, ששכינה במערב.

מתקיף לה רב אחא בר יעקב: ודלמא כעבד שנטול פרס מרבו וחוזר לאחוריו ומשתחוה?²⁶ קשיא.²⁷

רב אחא משתלב לדיון של רבא לפי אופן המחשבה שלו, וטוען שתנועת גרמי השמים אינה מעידה דווקא על כך שהשכינה במערב, גם אם מקבלים את הדרשה על הפסוק בנחמיה שכורכת את תנועתם עם השתחוות. קושיה זו אינה נפתרת, אך גם אינה מערערת את הנחתו של רבא,

²⁰ על כוחה של רוח דרומית, שיכולה לעקור את הארז שאין כל הרוחות יכולות לו, ראו: תענית כ ע"א.
²¹ איוב לט, כו: 'הַמְבִינְתְּךָ יֵאָבֵר נֶץ יִפְרֹשׁ כְּנָפָיו לְתִימָן'. רש"י, ד"ה בן נץ: "מלאך העשוי בדמות נץ". במכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, מסכתא דריה, פרשה ו, ד"ה ויט משה (מהדורת האראוויטץ-רבין, עמ' 111), מתואר מצבם של בני ישראל על הים כינה הנדרפת על ידי 'בן נץ'. אולם לא מובן מדוע נראה המלאך שבסוגייתנו כ'בן נץ'. רב האיי גאון מתאר 'נץ גדול שפורש כנפיו בפניה ממקום מוצאה ואובד את חזקתה' (שערי תשובה [תשובות הגאונים], סימן עג). במדרש שכל טוב לשמות י, יג, כתב בדומה לרש"י, שהוא מלאך העשוי כנץ שהוא מעמידה בכנפיו.

²² רש"י, ד"ה וצבא השמים: "השמש והירח העומדים במזרח". שם, ד"ה לך משתחויים: "למערב".
²³ נחמיה ט, ו: "אֵתָהּ הוּא ה' לְבַדְּךָ אֵתָהּ עֲשִׂיתָ אֵת הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם וְכָל צְבָאָם הָאָרֶץ וְכָל אֲשֶׁר עָלֶיהָ הַיָּמִים וְכָל אֲשֶׁר בָּהֶם וְאֵתָהּ מִחֵיהָ אֵת כָּל־מַעֲשֵׂי הַשָּׁמַיִם לְךָ מִשְׁתַּחֲוִיִּים". תיאורו של הקב"ה כבורא כול מכיל גם את העובדה שחלק מן הבריאה, "צבא השמים" נבראו כך שהם "משתחויים", ומתוך כך סבור הדרשן שהילוכם של צבא השמים מבטא השתחויה.

²⁴ על השוני בהתייחסות לכיווני נשיבת הרוח בין ארץ ישראל לבבל, עיינו בבלי יומא כא סוף ע"ב, וברש"י, ד"ה הא לן והא להו: "מזרחית יפה לארץ בבל, שהיא ארץ לחה מחמת מימיה לעולם, ולארץ ישראל קשה, שהיא ארץ הרים ובקעות, וממהרת ליבש". משטר הרוחות בבבל, הוא בציר צפון-דרום יותר מאשר מזרח-מערב, וייתכן שזהו היסוד למימרא של רב שמצטט רבא. וראו את מבוכתו של פנחס אלפרט (לעיל, הערה 1), שניסה להבין את סיפור כינורו של דוד והרוח הצפונית על פי משטר הרוחות הארצישראל.

²⁵ על המגמה הכללית להפשטה בתורתו של רבא יש להרחיב הרבה, ועוד חזון למועד.

²⁶ רש"י, ד"ה ודלמא: "הם למזרח משתחויים, וכי תימא אין דרך להשתחוות סמוך לרב הם עושין כעבד שנטול פרס מרבו וחוזר לאחוריו ומשתחוה כשהוא הולך לאחוריו משנטל פרס מתרחק תמיד בהשתחויה".

²⁷ עיינו: סנהדרין צא ע"ב, בדברי רבי לאנטונינוס בדבר כיוון שקיעת החמה, "כדי ליתן שלום לקונה", ואת שאלתו של אנטונינוס שם. ועיינו עוד: מדרש תהלים יט, ד; שמות רבה מה, ב.

שכן רב אחא בר יעקב מקשה על מקורותיו של רבי יהושע בן לוי, ואילו רבא נסמך על המימרא רבי יהושע בן לוי, שלפיו כיוון התפילה צריך להיות למערב, ואינו מחויב בהסברת מקורותיו.²⁸ שני המאמרים שעליהם נשען רבא טעונים ביאור בפני עצמם. מימרת רב עוסקת בעיקר ב'רוח צפונית', ומימרת רבי יהושע בן לוי ב'שכינה במערב'. מן השיבוך של הדברים בסוגיה מתברר שיש לדון בכל מקרה שבו נזכרת ה'רוח' לגופו. יש מקרים שבהם רוח היא נשיבת האוויר, ויש מקרים שבהם רוח היא אחת מ'רוחות השמים'. ודאי שבהלכת המשנה ופירושה הראשוני בגמרא דובר על רוח נושבת, וברור שרבי יהושע בן לוי התייחס לרוח מערבית כאחת מארבע רוחות השמים. מאמרו של רב פחות ברור. אמנם הוא משתמש בביטוי 'רוחות מנשבות', אולם שילובו של 'בן נץ' לדיון מעורר את המחשבה שגם אם כוונתו לרוחות של ממש, הרי שיותר משהן ממלאות תפקיד מטאורולוגי-אקולוגי, הן מופיעות כאן כסמלים רוחניים.²⁹

ד. רוח צפונית

רקע למימרת רב על אופייה של הרוח הצפונית אפשר למצוא כבר במקורות תנאים. כך, לדוגמה, מזהה המכילתא את הרוח הצפונית כרוח שהורידה מן במדבר, ומתוך כך היא מתוארת כרוח הנושאת את העושר בכנפיה:

צא וראה, כיצד היה המן יורד לישראל. יוצאה רוח צפונית ומכבדת המדבר, יורד מטר ומכבש הארץ, והטל עולה והרוח מנשבת בו, ועושהו כמין שלחנות של זהב, והמן יורד עליהם, ומהם היו ישראל נוטלין ואוכלין...³⁰

ייתכן שהדרשן במכילתא סבר שהרוח הצפונית ממלאת תפקיד של רוח טובה הבאה מן הים התיכון בחצי האי סיני, כמו הרוח המערבית בארץ ישראל, אולם עיצובו של הסיפור המדרשי הפנטסטי הופך גם את הרוח הנושבת מן הים מרוח ממשית לרוח על-טבעית. אפשר להציע רקע אחר לדרשתו של רב אודות העושר הטמון ברוח הצפונית. וזו דרשת הספרי לפסוק השני בשירת האזינו, שחלקה יצוטט להלן בסוגיה:

²⁸ כיון שרבי יהושע בן לוי לא אמר במפורש לאיזה כיוון צריך להתפלל, אפשר היה להסביר שרב אחא בר יעקב אינו מקשה עליו אלא על ההסתמכות של רבא על מאמרו. אולם בהמשך הסוגיה מפורש שרבי יהושע בן לוי סובר ששכינה במערב.

²⁹ הוא הדין לסוגיית רוחות השמים במסכת יומא, שבה נטיית עשן המערכה ביום הכפורים מרמזת על איכות המשקעים והרוחות של השנה – שילוב גבולי בין המעשי לסמלי. "הסיבוב של הרוח בקיץ במישור החוף הוא על פי מחוגי השעון - ביום הרוח נושבת ממערב, בערב רוח צפונית, בלילה משתנה למזרחית ובבוקר רוח דרומית" (פרופ' יאיר גולדרייך, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3580935,00.html>). ועיינו עוד בשיעורו של הרב יצחק לוי: 'משמעות כיוון המשכן מזרח-מערב', המופיע באתר בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון.

³⁰ מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, מסכתא דויסע, פרשה ג, ד"ה ויהי בערב (מהדורת האראוויטץ-רבין, עמ' 165). בגמרא ביבמות יש מאמרים סותרים בדבר דרך הופעתה של הרוח הצפונית בשנות הנדודים במדבר: "דתניא, כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא נשבה להם רוח צפונית. מאי טעמא? איבעית אימא משום דנזופים הוו, ואי בעית אימא דלא נבדור (שלא יתפורז) ענני כבוד. אמר רב פפא: הלכך יומא דעיבא ויומא דשוא לא מהלינן ביה ולא מסוכרינן ביה. (לכן, ביום מעונן וביום של רוח דרומית, לא מוהלים בו ולא מקיזים בו דם) והאידיא דדרשו בה רבים? (וכיום, שהתרגלו בכך) 'שומר פתאים ה' (תהלים קטז, ו). תנו רבנן: כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר, לא היה יום שלא נשבה בו רוח צפונית בחצי הלילה. שנאמר: 'ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור' וגו' (שמות יב, כט). מאי תלמודא? הא קמ"ל דעת רצון מילתא היא" (מהי הרצון? למדנו מהפסוק, שעת רצון, אפילו פעם אחת, דבר חשוב הוא) (יבמות עב ע"א). על סמך ההנחה ששעת חצות היא עת רצון ובה מנשבת רוח צפונית, מתוארת קימת חצות של דוד המלך: "אמר רב אחא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא: כנור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד, וכיון שהגיע חצות לילה, בא רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו, מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר" (ברכות ג ע"ב).

'יערף כמטר' (דברים לב, ב), לא כמטר זה שבא מן הדרום שכולו לשדפון וכולו לירקון וכולו לקללה, אלא כמטר זה שבא מן המערב שכולו לברכה. היה רבי סימיי אומר: מנין שכשם שהעיד בהם משה בישראל שמים וארץ, כך העיד בהם ארבע רוחות השמים. שנאמר: 'יערף כמטר לקחי' – זו רוח מערבית, שהוא ערפו של עולם שכולו לברכה; 'תזל כטל אמרתי' (שם) – זו רוח צפונית, שהיא עושה את הרקיע נקיה כזהב; 'כשעירים עלי דשא' (שם) – זו רוח מזרחית, שמשחרת את הרקיע כשעירים; 'וכרביבים עלי עשב' (שם) – זו רוח דרומית, שמארגת את הרקיע כרביב.³¹

לפי דרשה זו, רוח צפונית קשורה ב'זהב' מפני שהיא מנקה את פני השמים מעננים.³² ייתכן שיש בכך גם תועלת לחקלאות, כי כאשר מיטהרים השמים מענני הגשם, מתאפשר המשך הצמיחה על בסיס רווית הטל.

הגמרא בסוגייתנו אינה מזכירה כלל את המאמרים העוסקים בזיקה הישירה שבין רוחות השמים והצמיחה החקלאית. הם מופיעים בסוגיות מקבילות בתלמוד, ומהם עולה שהרוח הצפונית 'יפה לחטין בשעה שהביאו שליש'.³³ על פי המקורות הללו, הסיבה הטבעית ל'זהב' שמביאה עמה הרוח הצפונית היא הצלחת התבואה, ובעיקר החיטה, שבעת שהיא 'עומדת בקמותיה' היא גם נראית כזהב, ובכך הדימוי החזותי מצטרף לדימוי הכלכלי. היעדרם של מקורות אלו מסוגייתנו נובע מכך שהיא מתרחקת מדיון במשמעות החקלאית-כלכלית של הרוחות, לעבר כיוונים רוחניים יותר.

ה. מקומה של שכינה³⁴

בעקבות ציטוט המאמר של רבי יהושע בן לוי, פותחת הגמרא בדיון על מקומה של השכינה. תחילה, היא מלקטת דעות של אמוראים ארצישראליים אחדים, הסבורים ש"שכינה בכל מקום" ובכך חולקים על דברי רבא הנסמכים על רבי יהושע בן לוי:

ורבי אושעיא סבר: שכינה בכל מקום. דאמר רבי אושעיא: מאי דכתיב: 'אתה הוא ה' לבדך אתה עשית את השמים וגו' (נחמיה ט, ו)? שלוחיך לא כשלוחי בשר ודם. שלוחי בשר ודם ממקום שמשתלחים לשם מחזירים שליחותן, אבל שלוחיך למקום שמשתלחין משם מחזירין שליחותן, שנאמר: 'התשלח בריקים

³¹ ספרי דברים, פיסקא שו (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 340).

³² ביבמות עב ע"א (הובאה לעיל, הערה 30) נאמר שבשנות המדבר לא נשבה רוח צפונית כדי שלא יתפורו ענני הכבוד.

³³ הזיהוי של הרוחות כגורמים מטאורולוגיים המשפיעים על החקלאות, מפורט מאוד בהמשך המסכת: "תנו רבנן: שלשה דברים צוה אחיתופל את בניו... ויום טוב של עצרת ברור זרעו חטים... אפילו בלול ורוח צפונית מנשבתו זה הוא ברור. אמר ליה רבי אבא לרב אשי, אנן אדרב יצחק בר אבדימי מתנינן לה, דאמר רב יצחק בר אבדימי: מוצאי יום טוב האחרון של חג הכל צופין לעשן המערכה. נטה כלפי צפון – עניים שמחים ובעלי בתים עצבין, מפני שגשמי שנה מרובין ופירות מרקיבין; נטה כלפי דרום – עניים עצבים ובעלי בתים שמחין, מפני שגשמי שנה מועטין ופירות משתמרין; נטה כלפי מזרח – הכל שמחין; כלפי מערב – הכל עצבין. ורמינהי: מזרחית – לעולם מערבית – לעולם קשה; רוח צפונית – יפה לחטים בשעה שהביאו שליש, וקשה לזיתים בשעה שיניצו; ורוח דרומית – קשה לחטין בשעה שהביאו שליש, ויפה לזיתים בשעה שיניצו. ואמר רב יוסף, ואיתימא מר זוטרא, ואיתימא רב נחמן בר יצחק: וסימנך, שלחן בצפון ומנורה בדרום. האי מרבי דידיה והאי מרבי דידיה? לא קשיא, הא לן והא להו" (בבא בתרא קמז ע"א).

³⁴ הערת העורך: בהרחבה על סוגיה זו, ראו מאמרו של הרב אוריאל עיטם: מקום השכינה וכיוון התפילה – בין הלכה לרעיון, המתפרסם בקובץ זה.

וילכו ויאמרו לך הננו' (איוב לח, לה).³⁵ 'יבואו ויאמרו' לא נאמר, אלא 'וילכו ויאמרו'. מלמד שהשכינה בכל מקום.

ואף רבי ישמעאל סבר שכינה בכל מקום. דתנא דבי רבי ישמעאל: מנין ששכינה בכל מקום שנאמר: 'הנה המלאך הדובר בי יוצא ומלאך אחר יוצא לקראתו' (זכריה ב, ז). 'אחריו' לא נאמר אלא 'לקראתו', מלמד ששכינה בכל מקום.³⁶

ואף רב ששת סבר שכינה בכל מקום. דאמר ליה רב ששת לשמעיה: לכל רוחתא אוקמן לבר ממזרח, ולא משום דלית ביה שכינה אלא משום דמורו בה מיני.³⁷

ורבי אבהו אמר: שכינה במערב. דאמר רבי אבהו: מאי אוריה?³⁸ אויר יה.

המחלוקת בדבר מיקומה של השכינה, מערכת בין שיקולים אסטרונומיים לשיקולים רוחניים-רעיוניים-סמליים. בבואנו להסביר את הדיון הזה, צריך להיזהר משני קטבים בעייתיים. אי אפשר לפרש שחז"ל תפסו את השכינה כדבר חומרי לחלוטין, שהרי אפילו לגרמי השמים שאנו רואים בהם חומר גמור, הם ייחסו תכונות 'מלאכות'. מצד שני, לא נכון יהיה לטעון שהדיון משולל כל הקשר ריאלי-אסטרונומי, שהרי אפילו בעולמו של הרמב"ם הרציונליסט ושולל ההגשמה החריף, התיאור האסטרונומי מעורבב עם תיאור מטאפיזי, וה'גלגלים' הסובבים את

³⁵ איוב לח, לג-לה: "הֲיִדְעַתְּ חֻקֹת שָׁמַיִם אִם תִּשְׁמַע מִשְׁטָרוֹ בְּאָרֶץ. הַתָּרִים לְעֵב קוֹלְךָ וּשְׁפַעַת מִיָּם תִּכְסֶּפֶן. הַתְּשִׁלַּח בְּרָקִים וְיִלְכּוּ וַיֹּאמְרוּ לָךְ הֲנֵנוּ". הפסוקים באיוב, בתוך פרק הופעת גדולת ה', אינם ציטוט סתמי ואקראי. יש בהפניה של הגמרא לפרק באיוב קריאה לעיון בפרק זה, המתאר תופעות מטאורולוגיות המעסיקות את הסוגיה.

³⁶ זכריה ב, א-י: "וְאָשָׂא אֶת עֵינָיו וַאֲרָא וְהִנֵּה אַרְבַּע קַנְנוֹת. וְאָמַר אֶל הַמַּלְאָךְ הַדֹּבֵר בִּי מַה אֵלֶּה וַיֹּאמֶר אֵלַי אֵלֶּה הַקַּנְנוֹת אֲשֶׁר זָרוּ אֶת יְהוָה אֶת יִשְׂרָאֵל וִירוּשָׁלַם. וַיֵּרָאֵנִי ה' אַרְבַּעַת תְּרָשִׁים. וְאָמַר מַה אֵלֶּה בְּאֵיִם לַעֲשׂוֹת וַיֹּאמֶר לֵאמֹר אֵלֶּה הַקַּנְנוֹת אֲשֶׁר זָרוּ אֶת יְהוָה כִּפִּי אִישׁ לֹא נָשָׂא רֹאשׁוֹ וַיִּבְאוּ אֵלַי הַתְּחִירִיד אֲתָם לִידוֹת אֶת קַנְנוֹת הַגּוֹיִם הַנְּשָׂאִים כָּרֶן אֶל אָרֶץ יְהוָה לְזָרוֹתָהּ. וְאָשָׂא עֵינָיו וַאֲרָא וְהִנֵּה אִישׁ וּבִידּוֹ חָבַל מִדָּה. וְאָמַר אֲנִי אֲתָה הַלֵּךְ וַיֹּאמֶר אֵלַי לְמַד אֶת יְרוּשָׁלַם לְרִאֲוֹת מַמָּה רַחֲבָה וְכַמָּה אַרְבָּה. וְהִנֵּה הַמַּלְאָךְ הַדֹּבֵר בִּי יָצָא וּמַלְאָךְ אֲחֵר יָצָא לְקִרְאָתוֹ. וַיֹּאמֶר אֵלַי רַךְ דְּבַר אֶל הַנְּעַר הַלֵּז לֵאמֹר פְּרוּזוֹת תִּשָּׁב וִירוּשָׁלַם מֵרֵב אֲדָם וּבְהִמָּה בְּתוֹכָהּ. וְאֲנִי אֶהְיֶה לָּהּ נֶאֱמַר ה' חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב וּלְכַבֹּד אֶהְיֶה בְּתוֹכָהּ. הוּא הוּא וְנָסוּ מֵאָרֶץ צָפוֹן נֶאֱמַר ה' כִּי פִּי אַרְבַּע רִוְחוֹת הַשָּׁמַיִם פְּרִשְׁתִּי אֲתֶכֶם נֶאֱמַר ה' ". ההפניה לפרק בזכריה אינה מקרית, שהרי הנבואה עוסקת בפירוט ברוחות השמים, ב'זריית' יהודה ובפריצת גבולות ירושלים לכל רוחותיה. זכריה הוא גם בעל הנבואה על 'רוחות השמים' בפרק ו, שבה יוצאות רוחות השמים "מהתיצב על אדון כל הארץ" (זכריה ו, ה).

³⁷ בפסק הרמ"א התקבלה הוראתו של רב ששת, שאין להתפלל למזרח ממש. אולם כיוון הרוחות שעל פיו פסק השולחן ערוך אינו רוחות העולם של הסוגיה, אלא כהוראת הגמרא בברכות ל ע"ב, להתפלל לכיוון ארץ ישראל, ירושלים והמקדש, כדברי שלמה המלך בתפילתו עם חנוכת המקדש (מלכים א', פרק ח): "אם מתפלל לרוח משאר רוחות, יצדד פניו לצד ארץ ישראל אם הוא בחוץ לארץ; ולירושלים, אם הוא בארץ ישראל; ולמקדש, אם הוא בירושלים. הגה: ואנו שמחזירין פנינו למזרח, מפני שאנו יושבים במערבה של ארץ ישראל, ונמצא פנינו לארץ ישראל (טור וסמ"ג). אין עושים מקום הארון וצד התפלה נגד זריחת השמש ממש, כי זהו דרך המינים, רק מכוונים נגד אמצע היום (הגהות אלפסי החדשים). ומי שרוצה לקיים אמרו: הרוצה להעשיר יצפין או להחכים ידוים, מכל מקום יצדד פניו למזרח" (**שולחן ערוך**, אורח חיים צד, ב). ועיינו בדיון הארון של בעל **ערוך השולחן** (אורח חיים צד, ד-ט) בדבר כיווני בתי הכנסת באירופה המערבית והמזרחית.

³⁸ רש"י, ד"ה אוריה: "אני שמעתי, כך קורין למערב בלשון פרסי. ולי נראה שכך קורין למזרח בלשון לעז, והיינו דקאמר 'אויר יה', שהשכינה במערב ופניו למזרח נמצא המזרח אוירו". רש"י מכיר מסביבתו האירופית את הביטוי 'אוריניט', שמקורו במילה הלטינית oriens ומשמעותו מזרח. כמוכן, בתלמוד הבבלי סבירה יותר האטימולוגיה הפרסית, שמשמעה אכן מערב, כשמועה שרש"י מביא בהתחלה (וכן הובא **בערוך השלם**, ערך 'אוריה'). שאלה מעניינת היא, האם רבי אבהו, האמרא הארצישראלי, דרש את האטימולוגיה הלטינית או הפרסית, ושאלה זו היא מצדיקה את ההתלבטות של רש"י.

העולם, הם מצד אחד נושאי גרמי השמיים, ומצד שני הם מקושרים ל'שכל הפועל' ומיקומם מעיד על רמת הקרבה אליו.³⁹

1. אסטרונומיה רוחנית

בפסקאות הבאות של הסוגיה מעורבת גישה מטאורולוגית עם גישה אסטרונומית. מבחינה מטאורולוגית, מסביר רב יהודה את מערכת הרוחות כך:

אמר רב יהודה: מאי דכתיב, 'יערוף כמטר לקחי' (דברים לב, ב)?⁴⁰ זו רוח מערבית שבאה מערפו של עולם;⁴¹ 'תזל כטל אמרתי' (שם), זו רוח צפונית שמזלת את הזהב, וכן הוא אומר: 'הזלים זהב מכיס' (ישעיהו מו, ו);⁴² 'כשעירים עלי דשא' (דברים שם), זו רוח מזרחית שמסערת את כל העולם כשעיר; 'וכרביבים עלי עשב' (שם), זו רוח דרומית שהיא מעלה רביבים ומגדלת עשבים.

בשונה מן הסוגיה ה'חקלאית' בפרק האחרון של בבא בתרא, ובפרק הראשון של מסכת יומא, הגמרא כאן אינה מפתחת את המשמעויות המטאורולוגיות של הרוחות הללו והשלכותיהן על החקלאות, אלא היא מביאה ברייתא, שבה מתארים התנאים את תבנית רוחות השמים, במובן של כיווני העולם, לפי תנועת השמש בכיפת השמים.

תניא, רבי אליעזר אומר: עולם לאכסדרה הוא דומה, ורוח צפונית אינה מסובבת, וכיון שהגיעה חמה אצל קרן מערבית צפונית, נכפפת ועולה למעלה מן הרקיע. ורבי יהושע אומר: עולם לקובה הוא דומה, ורוח צפונית מסובבת, וכיון שחמה מגעת לקרן מערבית צפונית מקפת וחוזרת אחורי כיפה, שנאמר: 'הולך אל דרום וסובב אל צפון' וגו' (קהלת א, ו).⁴³ 'הולך אל דרום, ביום; 'וסובב אל צפון, בלילה; 'סובב סובב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח' (שם), אלו פני מזרח ופני מערב, שפעמים מסבבתן ופעמים מהלכתן.

³⁹ משנה תורה, הלכות יסודי התורה, ג, א-ט. סוגיה זו רחבה מני ים, ולא ניתן להרחיב בה כאן. בשאלות מתודולוגיות דומות עוסק יאיר לורברבוים, בספרו: **צ'לם א-להים: הלכה ואגדה**, שוקן, ירושלים ותל אביב תשס"ד.

⁴⁰ דברים לב, א-ב: "הַאֲזִינוּ הַשָּׁמַיִם וְאֲדַבְּרָה וְהַשְּׁמַע הָאָרֶץ אֲמַרְי פִּי. יַעֲרֹף כַּמָּטֵר לִקְחֵי תִזֹּל כַּטֵּל אֲמַרְתִּי כְשֵׁעִירִם עָלֶי דָּשָׁא וְכַרְבִּיבִים עָלֶי עֵשֶׂב".

⁴¹ רש"י ד"ה יערוף כמטר לקחי: "משה רבינו דימה את התורה לארבע רוחות, כשם שאי אפשר בלא הם, כך אי אפשר לעולם בלא תורה". ד"ה מערפו של עולם: "אני שמעתי מחזקו של עולם, על שם שהשכינה במערב ס"ל. ואני אומר מאחוריו של עולם, שהמערב קרוי אחר, שנאמר: 'הן קדם אֶהְלֵךְ ואיננו ואחור ולא אבין' וגו' (איוב כג, ח)".

⁴² ישעיהו מו, ה-יא: "לְמִי תִדְמִינִי וְתִשְׁוֶוּ וְתִמְשְׁלוּנִי וְנִדְמָה. הַזֵּלִים זֶהָב מִכִּיס וְכֶסֶף בְּקִנְיָה יִשְׁקְלוּ וְיִשְׁפְּרוּ צוּרָף וְיַעֲשֶׂהוּ אֵל יִסְגְּדוּ אֵף יִשְׁתַּחֲוּוּ. ... זְכֹרוּ רְאשֹׁנוֹת מַעֲוָלָם כִּי אֲנֹכִי אֵל וְאֵין עוֹד אֱלֹהִים וְאֶפְסָ כְּמוֹנִי. מִגִּיד מְרֵאשִׁית אַחֲרִית וּמִקֶּדֶם אֲשֶׁר לֹא נַעֲשׂוּ אֲמַר עֲצִיתִי תִקּוּם וְכָל חֲפְצֵי אֶעֱשֶׂה. קְרָא מִמְזֹרֵחַ עֵיט מִמְאָרֶץ מְרַחֵק אִישׁ עֲצָתִי אֵף דִּבְרֵתִי אֵף אֲבִיאָנָה יְצַרְתִּי אֵף אֶעֱשְׂנָה". ההפניה לפרק בישעיהו, מכוונת לעיון בנבואה העוסקת בשליטתו של הקב"ה בכל היקום, אך המלים "הזלים זהב מכיס" אינן מתייחסות כלל לרוחות, והן מתקשרות רק ל"תזל כטל אמרתי". הרוח הצפונית, לפי דרשה זו, היא שמסבבת את הטל, והיא מועילה לתבואה ולפירות.

⁴³ קהלת א, ה-ו: "וְזֹרַח הַשָּׁמֶשׁ וְכָא הַשָּׁמֶשׁ וְאֵל מְקוֹמוֹ שׁוֹאֵף זֹרַח הוּא שָׁם. הוֹלֵךְ אֵל דְּרוֹם וְסוֹבֵב אֵל צְפוֹן סוֹבֵב סָבֵב הוֹלֵךְ הָרוּחַ וְעַל סְבִיבֹתָיו שָׁב הָרוּחַ". פסוקים אלו מתארים את המחזוריות הקבועה של הבריאה. ההפניה אליהם מורה על הממד המחזורי הקבוע של הבריאה, ונוטלת מן הרוחות את הממד העל-טבעי, בעל יכולת השינוי והתגובה. שיבוץן של הרוחות במערכת אסטרונומית מחזורית, נוטל מהן את עצמתן המיתולוגית והופך אותן לכוח טבע שגרתי הנתון בשליטתו הקבועה של סדר היעולם.

המאמר הבא של הגמרא משלב את שתי התפיסות, המטאורולוגית והאסטרונומית, למערכת אחת:

הוא היה אומר: אתאן לרבי אליעזר: ⁴⁴ 'מן החדר תבא סופה' (איוב לז, ט), זו רוח דרומית; 'וממזרים קרה' (שם), זו רוח צפונית; 'מנשמת אל יתן קרח' (שם, י), זו רוח מערבית; 'ורחב מים במוצק' (שם), זו רוח מזרחית.⁴⁵

ה'הוא היה אומר' מסביר את הקשר שבין תנועת השמש ותבנית העולם לבין משטר הרוחות. כפי שמסביר רש"י,⁴⁶ הדופן הצפונית היא דופן פרוצה ולכן מגיעה משם רוח קרה. כל הרוחות המופיעות במאמר זה הן רוחות החורף, שכן יש בהן סופה וקרה וקרח, ומן הסתם גם הרוח המזרחית המתוארת מביאה עמה גשמים. מסתבר, שמאמר זה מקביל למאמרו של רב יהודה שקדם לדברי התנאים, אלא שרב יהודה עסק ברוחות הנוחות, שבין האביב לסתיו, ואילו ה'הוא היה אומר' מתייחס לרוחות החורף. כך מסבירה הגמרא את ההבדל בין שני המאמרים:

והאמר מר: רוח דרומית מעלה רביבים ומגדלת עשבים. לא קשיא, הא דאתיא מטרא בניחותא, הא בשפיקותא.

בניחותא – אלו גשמים נוחים, בתקופה הנוחה של השנה, וב'שפיקותא' – אלו גשמים עזים יותר, ואפשר שהם יורדים בזמן החורף הקשה. שלושת המאמרים הבאים מיישבים את הפער שבין המאמרים המשבחים את הרוח הדרומית לבין אלו המשבחים את הרוח הצפונית:

אמר רב חסדא: מאי דכתיב: 'מצפון זהב יאתה' (איוב לז, כב)? ⁴⁷ זו רוח צפונית שמזלת את הזהב, וכן הוא אומר: 'הזלים זהב מכיס' (ישעיהו מו, ו).
אמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא: מיום שחרב בית המקדש לא הוגשמה רוח דרומית, שנאמר: 'ויגזור על ימין ורעב ויאכל על שמאל ולא שבעו' (ישעיהו ט, יט), וכתיב: 'צפון וימין אתה בראתם' (שם).⁴⁸

⁴⁴ רש"י ד"ה אתאן לר' אליעזר: "שאמר לאכסדרה דומה".

⁴⁵ איוב לז, ו-יא: "כפי לשלג יאמר ה'וא ארץ ויגשם מטר ויגשם מטרות עזו. ביד כל אדם יחתום לדעת כל אנשי מעשהו. ותבא חיה כמו ארוב ובמעונותיה תשפן. מן החדר תבוא סופה וממזרים קרה. מנשמת אל יתן קרח ורחב מים במוצק. אף ברי יטריח עב יפיץ ענן אורו". פסוקים אלה עוסקים באקלים החורפי. גם כאן, כבפרקי הרוחות האחרים, מושם דגש על כך שכל תופעות האקלים הן בידי שם הא-ל האחד.

⁴⁶ רש"י, ד"ה וממזרים קרה זו רוח צפונית: "שהדופן מזרחית ופרוצה".

⁴⁷ איוב לז, יד-כב: "ה'הצויה זאת איוב עמד והתבונן נפלאות אל. התדע בשום אלוה עליהם והופיע אור עננו. התדע על מפלשי עב מפלאות תמים דעים. אשר בגדיף חמים בהשקט ארץ מדרום. תרקיע עמו לשחקים וזקקים כראי מוצק. הודיענו מה נאמר לו לא נערף מפני חשף. היספר לו כי אדבר אם אמר איש כי יבלע. עתה לא ראו אור בהיר הוא בשחקים ורוח עברה ותטהרם. מצפון זהב יאתה על אלוה נורא הוד". פסוקים אלה משתמשים בדימויים מתחום המטאורולוגיה, והציטוט של חלק הפסוק "מצפון זהב יאתה" אינו מספיק כדי להבין את ההקשר הכללי. העיון ברצף הפסוקים מצביע על השגחת הא-ל על סדרי השמים כולם: החום הנושב מן הדרום, השחקים, האור והחושך, וכן הרוח, שגם מחממת, גם מטהרת, וגם – על פי הסמיכות – מביאה את ה'זהב'. על הסתירה הנראית בין החום של הרוח הדרומית המחממת את הבגדים, לבין 'רוח קדים חרישית' שבספר יונה, דנו האמוראים במסכת גיטין לא ע"ב.

⁴⁸ ישעיהו ט, יא-כ: "אָרָם מְקֻדָּם וּפְלִשְׁתִּים מְאֻחָז וַיֵּאכְלוּ אֶת יִשְׂרָאֵל בְּכָל פֶּה בְּכָל זֹאת לֹא שָׁב אַפּוֹ וְעוֹד יָדוֹ נְטוּיָה... כִּי בָצְרָה כָּאֵשׁ וְשַׁעַת שְׁמִיר וְנִשִּׁית תֵּאכַל וְתִצַּת בְּסִבְכֵי תֵיעַר וְיִתְאַבְכוּ גְאוֹת עֵשֶׂן. וַיִּגְזֹר עַל יְמִין וְרָעַב וַיֵּאכַל עַל שְׂמֹאל וְלֹא שָׁבְעוּ אִישׁ בְּשֶׂר זָרְעוֹ וַיֵּאכְלוּ. מְנַשֶּׂה אֶת אֶפְרַיִם וְאֶפְרַיִם אֶת מְנַשֶּׂה יַחַדוּ הֵמָּה עַל יְהוּדָה בְּכָל זֹאת לֹא שָׁב אַפּוֹ וְעוֹד יָדוֹ נְטוּיָה".

תהלים פט, י-יד: "אַתָּה מוֹשֵׁל בְּגְאוֹת הַיָּם בְּשׂוֹא גִלְיוֹ אֶתָּה תִשְׁבַּחֵם. אֶתָּה דֹכַאת כְּחֵלֶל רַחֵב בְּרוּעַ עֶזְךָ פְּזַרְתָּ אוֹיְבֶיךָ. לֵךְ שָׁמַיִם אִף לֵךְ אֶרֶץ תִּבְּל וּמְלֵאָה אֶתָּה סִדְּתָם. צַפּוֹן וַיְמִין אֶתָּה כְּרָאתָם תְּבוֹר וְחֶרְמוֹן בְּשֶׁמֶךְ יְרֻנְגוּ. לֵךְ זָרְעַת

ואמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא: מיום שחרב בית המקדש אין הגשמים יורדין מאוצר טוב, שנאמר: 'פּתַח ה' לך את אוצרו הטוב' (דברים כח, יב).⁴⁹ בזמן שישראל עושין רצונו של מקום וישראל שרויין על אדמתם, גשמים יורדין מאוצר טוב. בזמן שאין ישראל שרויין על אדמתם, אין גשמים יורדין מאוצר טוב.

הפתרון לפער בין שני המאמרים הוא בהקשר ההיסטורי, קודם החורבן ואחריו. ההנחה שהחורבן גרם לשינוי בסדר האקלים, מתאימה למאמרים רבים אחרים של חז"ל המתארים ירידה באיכות הפירות והיבולים בארץ ישראל בעקבות החורבן.⁵⁰ שוב חוזרים אמוראי בבל וכורכים את שאלות האקלים בשאלות רוחניות, אולם מכיוון חדש. לא עוד זיהוי של רוחות השמים עם תופעות מטאפיזיות, אלא השפעה של תהליכים היסטוריים על המטאפיזיקה, ומכאן – על רוחות השמים ועל האקלים. יש לתת את הדעת לכך שגם התפיסה העל-טבעית של הרוחות, אינה מעניקה להן כוח עצמאי כפי שמצוי במיתולוגיה של עמים אחרים בני התקופה.⁵¹ אדרבה, האגדה מכפיפה את הרוחות לכוחו האינסופי של בורא העולם ומקיימו.⁵² הסוגיה כורכת יחדיו שלושה עניינים: כיווני הרוחות הקשורים לתנועת גרמי השמים האסטרונומיים, כיווני הרוחות המנשבות והשפעתן על האקלים והמשקעים, והמטאורולוגיה ה'רוחנית' התולה את מקורות המשקעים במצבו ה'רוחני' של עם ישראל.⁵³ ברייתת רבי אליעזר שייכת לסוג הראשון; דרשת רב יהודה, קושיית ה'אמר מר' ומימרת רב חסדא שייכות לסוג השני; ואילו מאמריו של רפרם בר פפא משתייכים לסוג השלישי. גם העובדה הזאת מצטרפת לתיאור התהליך ההיסטורי של הסוגיה, הנעה מהמישור הארצי-הריאלי אל המישור הרוחני-הערכי.

ז. כיווני התפילה

בעקבות הדיון על רוחות השמים וכיווני התפילה, מביאה הגמרא שני מאמרים בעניין כיוון התפילה ובהם חידוש מפתיע: כיוון התפילה אינו לכיוון השכינה, אלא לכיוון הרוחות, בשל התועלת שניתן להפיק מהן:

עם גְבוּרָה תֵעָז יְדָךְ תְּרוֹם יְמִינְךָ. בעזרת פסוקים אלה מוצגת מערכת כיווני השמים מנקודת המבט של המתבונן בארץ ישראל בעמדו ופניו למזרח. המזרח לפנים, קדימה; המערב מאחור; הדרום מימינו; והצפון משמאלו. סוגייתנו אינה מרחיבה בויהוי רוחות השמים עם צדדים אלו, אולי מפני שהמגמה המוסכמת בה היא לפסול את העמידה לתפילה לכיוון מזרח.

⁴⁹ דברים כח, יב: 'פּתַח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארץך בְּעֵתוֹ וּלְכַרְךָ אֶת כָּל מַעֲשֵׂה יְדָךְ וְהַלִּיֵת גוֹיִם רַבִּים וְאֲמָהָ לֹא תִלְוֶה'. הפסוק כורך את מוצא הגשמים ב'אוצר טוב', ומתנה אותם בקיום המצוות וביצור הברכה שבמעמד הברית. מכך נובע על דרך השלילה ההעדר של ה'אוצר הטוב' בעת התוכחה.

⁵⁰ עיינו: אבות דרבי נתן, נוסח ב, פרק ה, ד"ה ועל העבודה; סוטה מח ע"א.

⁵¹ (על פי מאמרה של: Dr Alena Trckova-Flamee, ב-Encyclopedia Mythica, המופיע בקישור זה: http://www.pantheon.org/articles/g/gods_of_the_winds.html).

⁵² מגמה המצמצמת את חשיבותן של הרוחות, ומעמידה אותן בדרגה שווה ובלתי-משמעותית יחסית לכוחו של הקב"ה, מצויה במדרש תנאים לדברים לג, ב: " ויאמר ה' מסיני בא', מלמד כשנגלה הקב"ה ליתן תורה לישראל לא נגלה להם מרוח אחת אלא מארבע רוחות, שנאמר: 'ה' מסיני בא', זו רוח צפונית; 'זורח משעיר למר', זו רוח מזרחית; 'הופיע מהר פארן', זו רוח דרומית; 'ואתה מרבבת קדש', זו רוח מערבית".

⁵³ יש להדגיש שבסוגיה כלל לא מופיע 'רוח' במובן של נפש האדם, אף על פי שכבר בתורה היה זה ביטוי רגיל לנפשו או נשמתו של האדם. הציורופים 'רוח א-להים' (בראשית א, ב) או 'רוח חיים' (בראשית ו, יז) אינם נזכרים בסוגיה וגם אינם תופסים בה מקום, אף לא במרומו.

אמר רבי יצחק: הרוצה שיחכים ידרים ושיעשיר יצפין, וסימניך: שלחן בצפון ומנורה בדרום.⁵⁴

ורבי יהושע בן לוי אמר: לעולם ידרים שמתוך שמתחכם מתעשר, שנאמר: 'אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד' (משלי ג, טז). והא רבי יהושע בן לוי אמר: שכינה במערב? דמצדד אצדודי.

שני החכמים מסכימים לכך שלכיוון התפילה יש משמעות לגבי התועלת המופקת ממנה, החכמה בדרום והמנורה בצפון. אלא שהם חולקים במידה מסוימת בדבר התועלת הרצויה. בעוד שרבי יצחק מאפשר בחירה למתפלל, רבי יהושע בן לוי ממליץ על תפילה לדרום, לכיוון החכמה, בהנחה שמתוך כך יבוא גם העושר.⁵⁵ יש לדייק, שהסיבה לכך שתפילה לצפון או לדרום מועילה לעניין העושר והחכמה, אינה נובעת ממיקומם של השולחן והמנורה במקדש. אלו הם רק סימנים לדבר. הסיבה היא כוונת הרוחות. כפי שהוסבר לעיל, הרוח הצפונית נושאת בכנפיה זהב, ואילו הרוח הדרומית מועילה לזיתים, שמהם מפיקים את השמן, המסמל את החכמה.⁵⁶

אמר ליה רבי חנינא לרב אשי: כגון אתון דיתביתו בצפונה דארץ ישראל אדרומו אדרומי. ומנא לן דבבל לצפונה דארץ ישראל קיימא? דכתיב: 'מצפון תפתח הרעה על כל יושבי הארץ' (ירמיהו א, יד).

ההדרכה לתושבי בבל להתפלל לכיוון ארץ ישראל, מקורה בתפילת שלמה בעת חנוכת המקדש: "והתפללו אליך דרך ארצם" (מלכים א' ח, מח; דברי הימים ב' ו, לח). בעקבות תפילת שלמה, ומאמר חכמים שיש לפנות לכיוון ארץ ישראל וירושלים בתפילה,⁵⁷ מקובל לומר, שכיוון התפילה הוא לירושלים. אולם מן הגמרא רואים שיש שלשה כיוונים אפשריים: האחד – לירושלים, בלי תלות ברוחות השמים; השני – למקום שבו השכינה מצויה, והוא תלוי בשאלה היכן הוא מקומה של שכינה. מי שאומר ששכינה במערב יגביל את כיוון התפילה למערב בלבד, ואילו מי שסבר ששכינה בכל מקום אינו מגביל את כיוון התפילה, למעט למזרח, מפני שלשם מכוונים המינים; הכיוון השלישי קשור למשמעות של רוחות השמים, הצפון מעשיר והדרום מחכים. מובן שאין לפרש שהתפילה נישאת אל הרוחות, חלילה מלומר כן, אלא שהרוחות מסייעות לכיוון את הלב והמחשבה בתפילה.⁵⁸

הבחירה בפסוק "מצפון תפתח הרעה", כראיה לכך שבבל נמצאת מצפונה של ארץ ישראל, מחייבת תשומת לב מיוחדת. המתבונן במפה יראה שבבל נמצאת במזרחה של ארץ ישראל,⁵⁹ אלא שההגעה מבבל לארץ ישראל אינה נוחה דרך המדבר המפריד ביניהן, ולכן הדרך בין הארצות עוברת בסוריה ומגיעה לארץ ישראל מצפונה. הרעה הבבלית אכן נפתחת מצפון, אף

⁵⁴ מופיע גם בסוגיית כיוון עשן המערכה, ראו: יומא כא ע"ב; בבא בתרא קמז ע"א.

⁵⁵ הרעיון מזכיר את העדפתו של שלמה המלך בחלומו בגבעון לבקש חכמה ולא עושר (מלכים א' ג, ט-יג; דברי הימים ב' א, י-יב), ואת הפסוק: "כי בצל החכמה בצל הכסף ויתרון דעת החכמה תחיה בעליה" (משלי ז, יב).

⁵⁶ בבא בתרא קמז ע"א, וכמובא לעיל, הערה 31.

⁵⁷ "היה עומד בחוף לארץ, יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל... היה עומד בארץ ישראל, יכוין את לבו כנגד ירושלים... היה עומד בירושלים, יכוין את לבו כנגד בית המקדש..." (ברכות ל ע"ב). הפתרון ההלכתי המעשי למחלוקת בין הדרישה להתפלל לכיוון ירושלים לבין כיוון לפי הרוחות, הוא בדרך של שילוב שני הכיוונים: 'לצד פניו'. עיינו בבית יוסף ושולחן ערוך, אורח חיים, צד, ב, ובנושאי הכלים שם (וראו לעיל, הערה 37).

⁵⁸ עצם העובדה שניתנת לגיטימציה לתפילה המכוונת לחכמה ולעושר אינה חידוש, שהרי תוכן תפילת העמידה של ימות החול מכיל בקשות על החכמה ועל הפרנסה.

⁵⁹ וכמשמעות הביטוי הבבלי: 'במערבא', המתייחס לארץ ישראל. כלומר, ארץ ישראל נמצאת מערבית לבבל, ולא דרומית לה.

על פי שבבל אינה בצפון, ולכן נזקקים לפסוק זה. הבחירה בפסוק מכילה כמובן רמז נוסף, שרבי חנינא הארצישראלי מטיח ברב אשי הבבלי: אתם – הבבליים יושבי הגולה – צריכים להתפלל לכיוון ארץ ישראל, מפני שארץ ישראל היא 'הארץ הטובה', ובכל היא כמובן היפוכה של הטובה הזאת. כיון שפתחנו בערכים האסתטיים של העיר דוקא בארץ ישראל, אנו חותמים גם במעלתה ומרכזיותה של ארץ ישראל גם בתחום התפילה.

ח. סיכום

המהלך בדרך שהתוותה לו סוגיית הרוחות בבבא בתרא, בין שלל המקורות התנאיים והאמוראיים, ימצא את עצמו מתחיל בשאלה היכן למקם את אזור בתי המלאכה והתעשייה ובית הקברות של העיר, וחותם בשאלה מהו הכיוון הראוי להתפלל אליו, כאשר דרך הילוכו הוא פוגש היבטים שונים של הרוח: החל מהרוח המנשבת בסביבות העיר, דרך הרוחות המעצבות את האקלים ואת המשקעים, עבור לרוחות השמים ולתבנית האסטרונומית של הילוך 'צבא השמים', ומשם למקומה של השכינה ולכוחות רוחניים על-טבעיים המשפיעים על העולם ועל האדם.

אפשר לקרוא את הסוגיה בקריאה תהליכית, מתפתחת, גם בסדר התקדמות הדיון וגם בכרונולוגיה של המקורות, ולהצביע על כיוון מגמתי של הפניית המבט מן הטבעי אל העל-טבעי. הפניה זו יכולה להיות מוסברת בתהליכים גיאוגרפיים והיסטוריים הקשורים לעזיבת ארץ ישראל והפן הריאלי של ההלכה לכיוון הגלות, שבה כבר אין התאמה בין הטבעי להלכתי, ולכן ממירים את הפרשנות של ההלכה מן המישור הטבעי למישור על-טבעי שאינו תלוי בריאליה כלל. אפשר ורצוי לקרוא את הסוגיה בקריאה אחדותית, 'מונותיאסטית', המבקשת להשוות ולקשר את כל מישורי הקיום של המציאות: האסטרונומיה והמטאורולוגיה, האקולוגיה והחקלאות, התפילה והשכינה, דור המדבר ויושבי הארץ, האיסטניסיות הריחנית וההשראה הרוחנית.

